

Артем Харченко

кандидат історичних наук, доцент,
кафедра політичної історії, Національний технічний
університет “Харківський політехнічний інститут”
(Харків, Україна), 81archi19@gmail.com

Олексій Чеботарьов

докторант, науковий співробітник,
департамент русистики, Санкт-Галленський університет,
дослідник, Центр міської історії Центрально-Східної Європи
(Санкт-Галлен, Швейцарія), ochebotaryov@gmail.com

НЕПЕВНЕ МАЙБУТНЄ СКЛАДНОГО МИНУЛОГО: ПОШУКИ ШЛЯХІВ РОЗВИТКУ ДОСЛІДЖЕНЬ ГЕНОЦИДІВ В УКРАЇНІ¹

Аналізуючи стан та перспективу студій про геноциди в Україні, автори заторкують низку питань щодо міжнародної інтеграції української історичної науки та впливу політичних інструменталізацій на вивчення складного/тяжкого/суперечливого минулого. Дослідження пропонує кількісний контент-аналіз присутності українських сюжетів як предмету дослідження у західній науковій періодиці зі студій про геноциди та огляд ключових тем та підходів у цій галузі. Автори звертають увагу на політизацію та інструменталізацію подій та явищ, які входять до фокусу студій про геноциди, що нерідко ускладнює роботу дослідників. Мінімальна присутність у тематичних періодичних виданнях українських дослідників, маргінальність теми Голокосту та інші наведені у тексті тенденції свідчать про низький рівень розвитку студій про геноциди в Україні. У статті запропоновано певні методологічні траєкторії та тематичні напрямки розвитку дослідження геноцидів в Україні.

¹ Окремі частини цього тексту було опубліковано в збірці *Українське суспільство і пам'ять про Голокост: наукові та освітні аспекти* (Вибрані доповіді IX і X круглих столів до Міжнародного дня пам'яті жертв Голокосту) / Редкол.: А. Подольський, С. Осіпчук. Київ: Український центр вивчення історії Голокосту; КВІЦ, 2018. 108 с.

Ключові слова: геноцид, наукова школа, інструменталізація, наукова періодика, Голокост, Голодомор.

Польська соціологиня Барбара Шацька писала, що історична пам'ять сучасного суспільства “скорочується”, фактично обмежуючись подіями, що відбувались з поколіннями батьків/дідів. Але ХХ століття має приклади, які прямо суперечать такому твердженню. З огляду на суспільно-політичну і навіть морально-ціннісну значущість досвіду людства у минулому столітті, можна впевнено говорити про те, що звернення до нього не втрачатиме актуальності й надалі. Йдеться про такі явища як Голокост, Голодомор, Параймос та інші трагедії, які можна узагальнити терміном “злочини проти людства”, і які безпосередньо пов'язані з Україною.

Цей есей початково мав за мету запропонувати певну траєкторію українським дослідникам геноцидів. Та після перших спроб розібратись із ситуацією стало зрозуміло, що проблем у галузі набагато більше ніж видається на перший погляд. Так, навіть пошук українського відповідника для *Genocide Studies* став викликом і вибір між існуючим “геноцидознавством” та авторським варіантом перекладу вже засвідчує певну позицію. І тут справа не тільки або й не стільки у атрактивності того чи іншого терміну, а радше у науковому полі, до якого реферує дефініція. Адже українські зразки т.з. геноцидознавства, про які йтиметься нижче, переважно ні теоретично, ні інструментарно не пов'язані з *Genocide Studies* і дуже далекі від тенденцій, що притаманні цій галузі у західній академії. Пропонуючи ж термін “студії про геноциди”, який, очевидно, має недоліки та обмеження, ми намагаємось не просто вигадати нову назву, а й запропонувати орієнтир для розвитку дослідження геноцидів в Україні. При цьому відверто пропагуючи ідею наслідування західної моделі розвитку дослідницької дисципліни.

Студії про геноциди – динамічна міждисциплінарна галузь, що за останні чверть століття вийшли далеко за межі досліджень Голокосту. Сьогодні її представлено дослідницькими центрами, численними періодичними виданнями, університетськими програмами тощо. Не буде відкриттям сказати, що формування української школи у студіях про геноциди далеке від завер-

шення, як й інтеграція її представників до світової академічної спільноти. Свої думки щодо цього висловлювали українські дослідники Ярослав Грицак та Андрій Портнов². Показово, що обидва безпосередньо не причетні до дослідження геноцидів. Їхній концептуальний підхід не отримав підтримки серед українських “практиків” студій про геноциди. Хіба що як своєрідну відповідь можна прийняти появу двох навчальних посібників. Перший, автором якого є рівненський професор Максим Гон, започаткував подібні видання в Україні, увів у науковий вжиток термін “геноцидознавство”³. У рецензіях посібник названо “...амбїтним, змістовним і важливим першим кроком у запровадженні порівняльної історії геноцидів як університетського курсу”⁴. Другий, навчальний посібник за авторством львівського історика Андрія Козицького⁵, є більш суперечливим. Зокрема, його критикували за інструменталізацію теми Голокосту⁶.

Вітчизняні дослідники переважно працюють за відсутності спільного академічного простору зі світовими студіями і йдеться не тільки про вивчення геноцидів. Існуюча й сьогодні самоізоляція української академії виглядає продовженням недоброї радянської традиції. Коли історична наука існує сама в собі, ідеологічно-пропагандистський компонент нерідко домінує над дослідницькою вираженістю, а будь-які критичні голоси сприймаються як ворожі. Можна додати, що нерідко конструктивна

² *Грицак Я.* Страсті за націоналізмом: стара історія на новий лад. Київ: Критика, 2011. С. 251–261; *Портнов А.* Між “Центральною Європою” та “Русским миром”. Київ: НІСД, 2009. С. 64–126.

³ *Гон М.* Геноциди першої половини ХХ століття: порівняльний аналіз. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2009.

⁴ *Портнов А.* Перший український посібник з історії геноцидів // Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі. 2009. № 2 (6). С. 218–221.

⁵ *Козицький А.* Геноцид та політика масового винищення цивільного населення у ХХ ст. (причини, особливості, наслідки). Львів: Літопис, 2012.

⁶ *Радченко Ю.* Інструменталізація історії Голокосту в сучасній Україні. Case Study одного навчального посібника // Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі. 2012. № 1 (11). С. 171–191.

критика отримує надміру заперечливе ставлення, а здебільшого просто ігнорування.

Для початку необхідними видаються кілька зауваг, що окреслюють ситуацію в українських студіях. По-перше, стрижневою темою студій про геноциди в Україні є дослідження Голодомору. Слід зауважити, що домінуюче використання терміну “геноцид” у студіях далеко не завжди приводить до концептуалізації. Запозичена в інтелектуальній культурі української діаспори концепція геноциду⁷ в Україні зазнала мінімальних змін. Серед тих, хто доклав зусиль до її переосмислення та адаптації, слід назвати Станіслава Кульчицького⁸. Багато дослідників і сьогодні послуговується підходами, які він запропонував.

По-друге, Голокост – фактично маргіналізована тема не лише для відповідних студій, але й для української гуманітаристики в цілому. По-третє, майже відсутні дослідження інших подій, пов’язаних з геноцидами / масовими вбивствами / злочинами проти людства. Наприклад, лише епізодично вивчаються такі важливі для міжнародних дискусій події, як депортація кримських татар⁹ або геноцид ромів¹⁰. І, нарешті, по-четверте,

⁷ Назарова К. Формування концепції голоду-геноциду в інтелектуальній культурі української діаспори (1960–1980-х рр.) // Наукові вікладки. Історія України. 2013. Вип. 2. С. 40.

⁸ Кульчицький С. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. Київ: Наш час, 2007. Крім нього: Антонович М. Голодомор 1932–1933 років в Україні як геноцид української нації: суб’єктивна сторона злочину // Ілюстрації. 2013. Вип. 6. С. 5–7 (дослідниця приділяє увагу юридичній кваліфікації).

⁹ Як виняток, доробок громадської діячки та дослідниці Гульнари Бекірової. Бекірова Г. Крымскотатарская проблема в СССР (1944–1991). Симферополь: Оджакъ, 2004; *Ее же*. “Мы видели ад на земле...”: к 70-летию депортации крымскотатарского народа. Киев: Стилос, 2014.

¹⁰ Наприклад, дослідження Михайла Тяглого: *Tyaglyu M.* Were the “Chingene” Victims of the Holocaust? The Nazi policy toward the Crimean Roma // *Holocaust and Genocide Studies*. 2009 (Spring). Vol. 23. № 1. P. 26–53; *Tyaglyu M.* Nazi Occupation Policies and the Mass Murder of the

українські фахівці у своїх дослідженнях майже не виходять за територіальні межі сучасної України.

Виникає питання: що можна зробити для подолання описаної вище ситуації? Один з можливих варіантів вирішення проблем – увага дослідників до провідних наукових періодичних видань. Періодика є найбільш динамічною та відображає існуючі тенденції, актуальні дискусії, сучасний методологічний інструментарій. Основні твердження та припущення в нашому тексті спираються саме на аналіз західних академічних журналів, які представляють студії про геноциди. Ми спробували визначити проблематику, навколо якої зосереджено дослідницькі інтереси. Ті чи інші теми, які найчастіше висвітлюються та дискутуються на сторінках періодичних видань представлено окремими блоками в цьому тексті.

Поняття “геноцид”

Питання термінології, що її використовують у студіях, має неабияку вагу. Проблематика досліджень, яку представлено в періодиці, не зводиться лише до “геноцидів” як таких. Ті чи інші події трактуються як “масакра”, “масові вбивства”, “злочини проти людства”, “масове насильство” тощо. Над дефініціями постійно тяжіють політика та ідеологія. Так, події в Руанді та Югославії доповнили проблематику студій та одночасно загострили полеміку щодо їх трактувань.

Дуже плідними для розвитку цих дискусій стали публікації про критику студій. До 1980-х років термін “геноцид” майже завжди вживали стосовно Голокосту, у результаті відбулась навіть певна синонімизація понять. Надалі ж, спочатку сам термін “Голокост” починають вживати щодо різних подій, наприклад, вбивств представників корінних народів Америки. Але, з огляду на критичні зауваження про некоректність такого вжитку, власне поняття “геноцид” розширило своє поле, охопивши трагедії в різних регіонах світу, і вийшовши поза ХХ століття.

Roma in Ukraine / The Nazi Genocide of the Roma. Reassessment and Commemoration / Anton Weiss-Wendt, ed. Berghahn, 2013. P. 120–152.

Варто зауважити, що традиція певної синонімізації з Голокостом була запозичена і дослідниками Голодомору. Такий підхід, привнесений з діаспорних робіт, на певному етапі мав неабияку популярність серед науковців незалежної України¹¹. Утім критика щодо безпідставності такого вживання терміну з боку авторитетних дослідників¹² змусила відійти від подібних порівнянь у назвах.

Надалі предметом дискусій став сам підставовий термін “геноцид”. Дослідники постійно наголошують на труднощах, пов’язаних із його вживанням через надмірну політизованість, ідеологізованість і водночас обмеженість. Термін з конвенції ООН 1948 року залишається важливим з правової точки зору і придатним для аналітики за умов міждисциплінарного вивчення та контекстуалізації подій. Але він не збагачує наше розуміння, якщо все зводиться до боротьби за визначення.

Для трактування ж трагедій сучасності термін створює проблеми через нечіткі критерії (мається на увазі саме юридична площина) та політичне використання. Так, невизнання міжнародною спільнотою певної ситуації як геноциду розцінюється зацікавленою стороною як програш. Подібне можна спостерігати у зв’язку з трибуналом по подіям у Боснії 1992–1995 років. Або сепаратистські рухи намагаються послуговуватись терміном у суто політичних цілях, як то було у Абхазії або Косово¹³ (див. рис. 3). Подібні моменти ускладнюють роботу дослідників, змушуючи їх шукати тонку межу між академічністю та диктатом ідеологічної і віктимної риторики.

¹¹ Український голокост. 1932–1933: Свідчення тих, хто вижив / Упор. Ю. Мицик. Київ: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2003.

¹² Наприклад: *Кульчицький С.* Треба відмовитися від поняття “український голокост” // Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі. 2008. № 1 (3). С. 88–98; *Сербин Р.* Осмислення Голодомору у світлі конвенції ООН про геноцид // Архіви України. 2008. № 3–4. С. 63–74.

¹³ *Grodsky B.* When two ambiguities collide: the use of genocide in self-determination drives // *Journal of Genocide Research*. 2012. Vol. 14, Issue 1. P. 1–27; *Nielsen Ch.* Surmounting the myopic focus on genocide: the case of the war in Bosnia and Herzegovina // *Journal of Genocide Research*. 2013. Vol. 15, Issue 1. P. 21–39.

Особливе місце в публікаціях посідає осмислення спадку Рафаеля Лемкіна – “батька” студій. На диво й через 70 років його ідеї залишаються актуальними як у вигляді концепції для аналізу подій вірменського геноциду, так і для предметних дискусій стосовно подальшого розвитку студій. Це можна було б трактувати як певну “кризу жанру”, але слід враховувати, що ідеї відомого юриста були значно ширші, ніж суха буква закону, представлена в конвенції. Недаремно Мартін Шоу зауважує на соціальних деструкціях, завданих геноцидом, як важливіших для самого Р. Лемкіна¹⁴.

Канон студій

Географія студій про геноциди надзвичайно широка, охоплює територію від Китаю до Північної Америки та від Австралії до Балтики. Зрозуміло, що не всі представлені в них теми мають однакову вагу. Загальна ситуація щодо цього постійно обговорюється в періодиці. У статті-вступі до одного з чисел журналу *“Genocide Studies and Prevention: an International Journal”* Александр Гінтон, окреслюючи те, що він називає “каноном”, розташував українські / “радянські” теми у “другому колі” зацікавлень (серед масових вбивств гереро та курдів)¹⁵. Темами, що сьогодні найбільше представлені у дослідженнях, є Голокост, масові вбивства вірмен у Османській імперії та тутсі в Руанді. Натомість в українських студіях тема Голодомору – безперечний номер один. Численні публікації з проблематики начебто дозволяють вважати її достатньо розробленою. Водночас поза межами України навіть для наукового середовища, яке безпосередньо пов’язане зі студіями про геноциди, тема Голодомору досі є маловідомою.

У цій ситуації викликає подив те, що українські фахівці здебільшого сприймають тему Голодомору саме крізь призму

¹⁴ *Shaw M.* What is Genocide? Cambridge: Polity Press, 2007. P. 18–22.

¹⁵ *Hinton A.* Critical Genocide Studies // *Genocide Studies and Prevention: an International Journal*. 2012. Vol. 7, Issue 1. P. 4–15. Автор взагалі не згадує про Голодомор представляючи те, що він називає “Каноном студій про геноциди”.

поняття геноцид. Щоправда, не часто вдаючись до концептуалізації своїх підходів. Політичний та громадський дискурси мають потужний вплив на ситуацію, тож окреслення Голодомору як геноциду переважно залишається даниною пам'яті про трагедію, а не теоретичним підходом. Очевидно, що такий стан речей не сприяє інтеграції до студій про геноциди, що створювало б реальну міжнародну академічну увагу до української тематики. Радше навпаки – українські дослідники замкнені у власній мушлі, отримують часто не безпідставні звинувачення у “абсолютизації архаїчних, антикварних пізнавальних методів та інтерпретаційних технік”¹⁶.

Наразі ж в Україні не існує навіть спеціалізованого періодичного видання з проблематики Голодомору¹⁷, а отже, публікації розпорошено по різноманітних наукових часописах як відомих широкому загалу, на кшталт “Українського історичного журналу”, так і в виданнях при окремих вишах чи центрах.

Голокост

Дослідження Голокосту стали тим вододілом, який уможливив появу студій про геноциди. Витоки самих студій знаходяться в Holocaust Studies. Певний час явище Голокосту подавалось як унікальне в історії і таке, що не піддається розумінню. Так, німецький історик Йорн Рюзен відзначає унікальність Голокосту, що характеризується радикальним запереченням та деструкцією фундаментальних цінностей модерної цивілізації¹⁸. Для Західної Європи пам'ять про Голокост поступово стала

¹⁶ Касьянов Г. *Danse macabre: голод 1932–1933 років у політиці, масовій свідомості та історіографії* (1980-ті – початок 2000-х). Київ: Наш час, 2010. С. 111.

¹⁷ У січні 2016 року Український центр досліджень Голодомору при Канадському інституті українських студій Альбертського університету у партнерстві з Інститутом історії України анонсував створення періодичного видання “Студії Голодомору”.

¹⁸ Рюзен Й. *Нові шляхи історичного мислення*, Львів: Літопис, 2010. С. 219.

центральною віссю транснаціональної культури пам'яті¹⁹. Пізніше до цієї культури приєднувались країни так званої Центрально-Східної Європи (хоча тут слід наголосити на певних колізіях інтеграції останніх). Саме з дослідженнями Голокосту долучаються до світових дискусій про геноциди дослідники з Румунії, Угорщини, Польщі, Латвії²⁰ (див. рис. 1, 2).

Сьогодні тема Голокосту зберігає особливе місце в студіях про геноциди, і поступившись місцем за кількістю публікацій іншим темам у виданнях *“Journal of Genocide Research”* або *“Genocide Studies and Prevention”*, має абсолютну перевагу у спеціалізованих виданнях *“Holocaust and Genocide Studies”*, *“Yad Vashem Studies”*, *“La Revue d’Histoire de la Shoah”*, *“Zagłada Żydow. Studia I Materiały”* тощо.

У рисунках 1–3 показано основну тематику публікацій дослідників у трьох провідних журналах. З одного боку, ці діаграми показують різноманітність тем, які опрацьовують автори. З другого боку – говорять про певні мейнстріми у дослідженнях, яким слідують науковці.

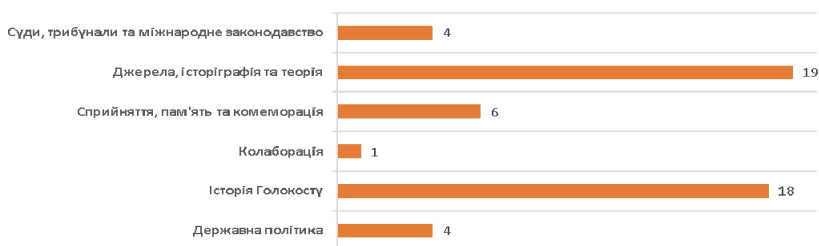

Рис. 1. Тематика досліджень, опублікованих у журналі *“Yad Vashem Studies”* протягом 2011–2015 рр.

¹⁹ *Феретти М.* Является ли Холокост ядром транснациональной культуры в Западной Европе? Доклад конференции “Память о Холокосте в современной Европе”, 25–26 сентября 2013 г., Москва. Режим доступа: <http://www.urokiistorii.ru/51914>

²⁰ *Popa I.* Sanctuary from the Holocaust? Roman Catholic Conversion of Jews in Bucharest, Romania, 1942 // *Holocaust and Genocide Studies*. 2015 (Spring). Vol. 29. № 1 29 (1). P. 39–56; *Grabowski J.* Rural Society and the Jews in Hiding: Elders, Nights Watches, Firefighters, Hostages and Manhunts // *Yad Vashem Studies*. 2012. Vol. 40. № 1. P. 1–26.

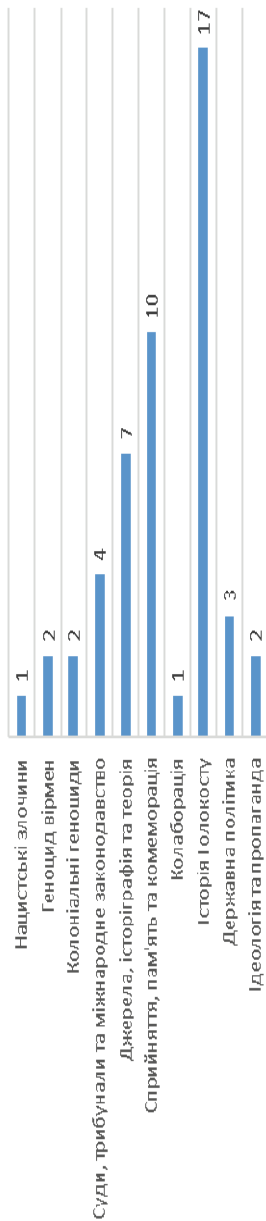

Рис. 2. Тематика досліджень, опублікованих у журналі “*Holocaust and Genocide Studies*” протягом 2011–2015 рр.

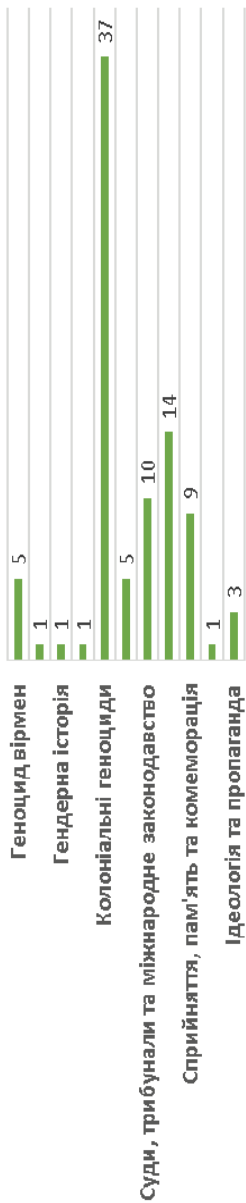

Рис. 3. Тематика досліджень, опублікованих у “*Journal of Genocide Research*” протягом 2011–2015 рр.

В Україні ж тема Голокосту лише формально присутня в освіті та час від часу з'являється у публічних дискусіях. Ситуація нагадує період до 1980-х років у Західній Європі, коли пам'ять про Голокост можна було схарактеризувати як “фрагментарне згадування”. І це робить українські реалії ближчими до російського або білоруського варіантів, де тема Голокосту лише побіжно присутня у домінуючому концепті Другої світової війни (переважно вживаному як Велика вітчизняна війна). Польський дослідник Томаш Стриєк говорить про успадкування радянської традиції, в якій Голокост не належав до проблематики “вітчизняної історії”, залишаючись історією “для самих євреїв”²¹.

Водночас при величезній кількісній перевазі дослідників Голодомору та чисельності їхніх публікацій, українські фахівці з проблематики Голокосту мають два спеціалізованих видання. Досить типово для вітчизняних реалій, що обидва є надбанням громадських організацій. Український центр вивчення історії Голокосту у Києві видає часопис “*Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі*”, а Український інститут вивчення Голокосту “Ткума” у Дніпрі – “*Проблеми історії Голокосту*”. Як зауважує Томаш Стриєк, перше з названих видань віддзеркалює більшу спрямованість на академічні дослідження та міжнародне наукове співробітництво²².

Детальніший аналіз українських видань не представлено в даному тексті. Цей момент є свідомим авторським обмеженням. З одного боку, в українських журналах публікуються європейські та північноамериканські дослідники Голокосту, з другого боку – українських авторів, за рідкісним винятком, важко відшукати в провідних виданнях. Відповідно, серед авторів київського журналу “*Голокост і сучасність*” є відомі дослід-

²¹ Стриєк Т. Невловні категорії: нариси про гуманітаристику, історію і політику в сучасних Україні, Польщі та Росії. Київ: Ніка-Центр, 2015. С. 242.

²² Там само. С. 247.

ники – Карел Беркхоф, Йоакім Неандер тощо²³. Присутність відомих дослідників, безперечно є свідченням статусу видання і, можливо, говорить про певний поступ в інтеграції української школи досліджень Голокосту у ширші студії. З іншого боку, значна частина представлених у часописі іноземних текстів є перекладами раніше надрукованих статей – факт, який, вірогідно, є свідченням певної “вторинності” українського наукового простору. Авторам з України у журналі “*Голокост і сучасність*” належить лише чверть текстів опублікованих у рубриці “Дослідження” з 2005 по 2014 р. Більшість з них зосереджені на локальній проблематиці, без спроби вийти за межі того чи іншого регіону (6 з 11 текстів)²⁴. Найбільш висвітлений аспект – дослідження нацистської пропаганди (3 з 11 текстів)²⁵.

Дніпровський журнал “*Проблеми історії Голокосту*” публікує переважно дослідників з України. Хоча свої тексти до журналу періодично віддають й іноземні дослідники – Єхуда Бауер, Венді Лауер тощо²⁶, утім переважно як переклади-передруки з іноземних видань. Основна тематика публікацій – аналіз

²³ Наприклад: *Беркхофф К.* “Поголовное уничтожение еврейского населения”: Холокост в советских СМИ (1941–1945) // *Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі.* 2010. № 1 (7). С. 62–122; *Неандер Й.* Образ Аушвіца в політиці історії // *Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі.* 2011. № 1 (9). С. 54–84.

²⁴ Наприклад: *Винокурова Ф.* Доля буковинських євреїв у гетто й таборах Трансністрії в період 1941–1944 рр // *Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі.* 2010. № 2 (8). С. 9–17.

²⁵ Наприклад: *Михальчук Р., Луценко М.* Журнал “Український Хлібороб” та концепт “жидо-большевизму” на його сторінках у рівненський період видання (січень–жовтень 1942 року) // *Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі.* 2012. № 1 (11). С. 34–77.

²⁶ *Бауер С.* Голокост у світовому та європейському контексті // *Проблеми історії Голокосту.* 2007. № 4. С. 8–30; *Лауер В.* “Опережающее подчинение” и осуществление нацистами Холокоста в Украине: взаимодействие центральных и местных властей в генеральном округе Житомир (1941–1944) // *Проблеми історії Голокосту.* 2007. № 4. С. 31–60.

архівних фондів та історіографічні проблеми²⁷. Знов-таки у виданні переважають регіональні дослідження.

Загальною проблемою більшості вітчизняних розвідок, що представлені у вищеназваних часописах, є доволі поверхневе сприйняття тих публікацій та дискусій, що визначають сучасні тенденції у світових студіях. Також можна констатувати мінімальність або й відсутність впливу українських видань на студії поза межами України, навіть якщо говорити про дослідження Голокосту на території сучасної України.

Провідні у студіюванні теми іноземні видання, які й стали предметом нашого кількісного аналізу, в останні роки присвячують трагедії українського єврейства невелику кількість публікацій, авторами яких, до речі, є не українські дослідники²⁸ (див. рис. 2). За останні пів десятиліття в топових журналах з'являвся тільки харківський історик Юрій Радченко, статті якого є радше винятком, що підтверджує правило²⁹ (див. рис. 1, 2, 4, 5). Вочевидь, без долучення українських фахівців, геноцид українських євреїв фактично залишатиметься ненаписаною сторінкою історії для світової спільноти. Показово, що Голокост на території Польщі – одна з основних тем для публікацій³⁰. Також

²⁷ *Шунак І.* До дискусії щодо характеристики Волинської трагедії як геноциду та співставлення її з Голокостом // *Проблеми історії Голокосту.* 2013. № 6. С. 125–142.

²⁸ *Altskan V.* On the Other Side of the River: Dr. Adolf Herschmann and the Zhmerinka Ghetto, 1941–1944 // *Holocaust and Genocide Studies.* 2012 (Spring). Vol. 26. №1. P. 2–28; *Geissbühler S.* “He spoke Yiddish like a Jew”: Neighbors' Contribution to the Mass Killing of Jews in Northern Bukovina and Bessarabia, July 1941 // *Holocaust and Genocide Studies.* 2015 (Spring). Vol. 29. №1. P. 39–56.

²⁹ *Radchenko Yu.* Accomplices to Extermination: Municipal Government and the Holocaust in Kharkiv, 1941–1942 // *Holocaust and Genocide Studies.* 2013 (Winter). Vol. 27. №3. P. 443–463; *Radchenko Yuri* “We Emptied our Magazines into Them”: The Ukrainian Auxiliary Police and the Holocaust in Generalbezirk Charkow, 1941–1943 // *Yad Vashem Studies.* 2013. Vol. 41. № 1. P. 63–98.

³⁰ Тематичний випуск: Aktion Reinhardt – La destruction des Juifs de Pologne 1942–1943. № 197. *La Revue d'histoire de la Shoah.*

суттєво представлені події в країнах Західної Європи. Така ситуація зберігає хибні уявлення у західного читача про те, що основні події Шоа відбувалися в Німеччині, або обмежувались концтаборами на території Польщі.

Підхід соціальний та антропологічний

На початку формування напрямку (1950–1960-ті роки) дослідження зосереджувались навколо юридичних та політичних питань, що значною мірою стримувало їхній розвиток. Ті зміни, що відбулись в студіюванні надалі, багато в чому залишаються актуальними для вітчизняних науковців. Наприкінці 1970-х років перше покоління дослідників напрацювало підходи, які тривалий час зумовлювали можливі перспективи вивчення геноцидів. Так звана модель Голокосту, у якій тоталітарна держава виконує роль насильника та за допомогою расистської ідеології стверджує свої дії, сприяла скоріше появі “досліджень-вироків”, негативно відбиваючись на дослідницькому пошуку. Увага до соціальної історії та застосування антропологічного підходу посприяли зміні ситуації. За їхньою допомогою науковці наголосили на важливості розуміння самого суспільства, вивченні механізмів та мотивацій, зв'язків та ієрархій, які б пояснювали ті чи інші події. Тоді геноциди постають як соціальний процес і укладаються у ширший контекст.

Реалізацію таких підходів цікаво спостерігати на прикладі вивчення тих питань, які є надзвичайно гострими для української історіографії – колаборація / Опір / поведінка пересічного громадянина в екстремальних ситуаціях, на кшталт війни. Наведені нижче дослідження демонструють варіативність у їхньому трактуванні.

Тема колаборації виглядає проблемною для багатьох вітчизняних науковців через певну політичну або ідеологічну заангажованість. Її воліють взагалі уникати, або, приміряючи роль адвоката, виправдовувати той чи інший момент ідеологічної близькості, чи факт прямої співпраці. Але публікації про складні моменти історії наших західних сусідів демонструють, що такий шлях є необхідним для долучення до загальної дискусії. Без

страху “принизити націю”, дослідник пише про “полювання” на євреїв, які влаштували польські селяни під час війни³¹ (див. рис. 1). Тоді як для багатьох українських дослідників характерними є намагання зняти відповідальність з радикальних націоналістичних угруповань і тези про те, що українські злочини завжди були лише відповідями³².

У дослідженнях проблемних явищ, на кшталт співпраці місцевого населення з нацистським режимом, західні дослідники не ставлять на меті “винесення вироків”, чого припускалися деякі українські дослідники³³. Як приклад наукової врівноваженості в складній проблематиці можна навести компаративне дослідження стосовно масових убивств вірмен, подій Голокосту на території балтійських країн та геноциду у Руанді. У цій статті ми прослідковуємо сплетіння політичних подій з реакцією місцевого населення. Проблема відповідальності пересічного виконавця знову відсилає дослідника до відомої роботи Крістофера Браунінга “Звичайні чоловіки”. А співробітництво у злочинах розглядається “знизу догори” і порушує проблему структурної нерівності самого суспільства³⁴ (див. рис. 2).

Несподіваний ракурс подається стосовно протилежного до колаборації явища – Опору. Так, у статті Вольфа Грюнера наголошується на дослідженні пасивного спротиву єврейського

³¹ *Grabowski J. Rural Society and the Jews in Hiding: Elders, Nights Watches, Firefighters, Hostages and Manhunts // Yad Vashem Studies. 2012. Vol. 40. № 1. P. 1–26.*

³² Приклади апологетики радикального руху див.: *В'ятрович В. Ставлення ОУН до євреїв: формування позиції на тлі катастрофи. Львів: “Мс”, 2006; Патрляк І. Перемога або смерть. Український визвольний рух, 1939–1960-ті роки. Київ: Наш Формат, 2012.*

³³ *Царинник М. Золочів мовчить // Критика. 2005. Вип. 10. № 96. С. 14–17.*

³⁴ *Weiss-Wendt A. and Üngör Um. Collaboration in Genocide: The Ottoman Empire 1915–1916, the German-Occupied Baltic 1941–1944, and Rwanda 1994 // Holocaust and Genocide Studies. 2011 (Winter). Vol. 25. № 3. P. 404–437.*

населення³⁵ (див. рис. 1). Розглядаючи явище спротиву, дослідник акцентує на необхідності максимально враховувати нюанси контексту. Зокрема, різні рівні тиску на ту чи іншу групу населення, різницю в періодах репресій з боку нацистського режиму, у тій чи іншій місцевості. При цьому автора найбільше цікавить не спротив на рівні організацій в окупованій Східній Європі, а персональна опозиція людини, яка знаходиться безпосередньо в нацистській Німеччині. Така опозиція могла виявлятися через індивідуальні реакції у вигляді відкритих актів громадянської непокори – в офісах або ресторанах, шляхом написання антинацистських листівок тощо. Вочевидь, у традиційній для української історіографії героїзації історичних подій опір нерідко воліють сприймати лише як збройний. Однак, на думку дослідників, це дегуманізує безвинних жертв збройного насильства.

Не менш гостре питання поставлене у дослідженні Сімона Гайсбюллера. Автор пише про відповідальність за злочини тих, кого зазвичай прийнято називати “спостерігачами” (“bystanders”)³⁶ (див. рис. 2). Його дослідження фактично відсилає нас до книжки Тимоті Снайдера “Чорна земля. Голокост як історія і застереження”. Автор наголошує, що саме під час зміни влади, у даному випадку радянської на німецьку, місцеве населення, користуючись “вікнами можливостей”, вдається до злочинів проти груп населення, зокрема євреїв, чий статус було поставлено під сумнів³⁷.

³⁵ Gruner W. “The Germans Should Expel the Foreigner Hitler...” Open Protest and Other Forms of Jewish Defiance in Nazi Germany // *Yad Vashem Studies*. 2011. Vol. 39. № 2. P. 13–40; схожий сюжет у збірці Мухман Д. *Историография катастрофы. Еврейский взгляд. Концептуализация, терминология, подходы и фундаментальные вопросы*. Днепропетровск: Ткума, 2005.

³⁶ Geissbühler S. “He spoke Yiddish like a Jew”: Neighbors' Contribution to the Mass Killing of Jews in Northern Bukovina and Bessarabia, July 1941 // *Holocaust and Genocide Studies*. 2014 (Winter). Vol. 28. № 3. P. 430–449.

³⁷ Наприклад: Snyder T. *Black Earth. The Holocaust as History and Warning*. New-York: Tim Duggan Books, 2015.

Можливо десь на перетині цих тем могли б бути продовжені українські дослідження трагічних подій на Волині у 1943 році. Вбивства польського населення були визначені багатьма дослідниками саме як етнічні чистки³⁸. І в цій проблематиці можна було б говорити про такі речі, як ідеологічні засади “етнічних реконструкцій”, які підготували ґрунт для насильства, або ставлення цивільного українського населення до масових убивств. Утім інструменталізація теми постійно тяжіє над науковими пошуками. І останні роки тільки погіршили ситуацію. Між “волинською різаниною”, кваліфікованою польськими політиками як геноцид, та Волинською трагедією, яку, на думку українських інструменталізаторів, можна виправдати “селянською жакерією”, важко знайти місце для академічних дискусій.

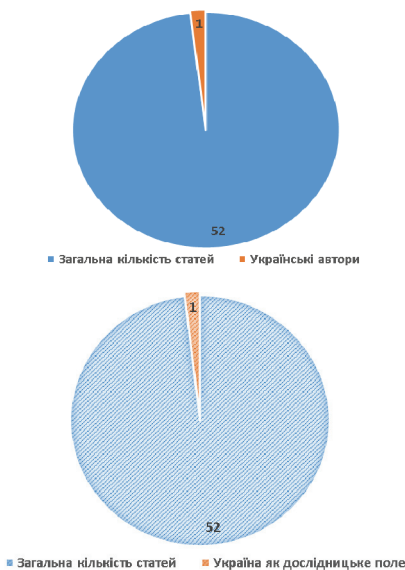

Рис. 4: Частка українських авторів та досліджень, пов'язаних з Україною у матеріалах журналу “*Yad Vashem Studies*” протягом 2011–2015 рр.

³⁸ Snyder T. The Causes of Ukrainian-Polish Ethnic Cleansing, 1943 // Past and Present. 2003. May. № 79. P. 197–234.

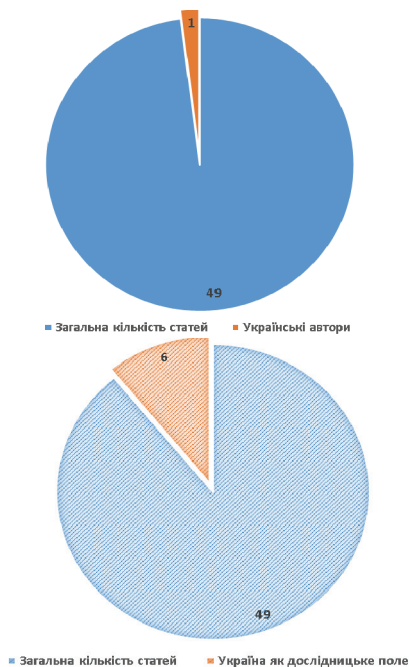

Рис. 5: Частка українських авторів та досліджень, пов'язаних з Україною у матеріалах журналу “*Holocaust and Genocide Studies*” протягом 2011–2015 рр.

Розширення проблематики, нові виклики

Долучення українських дослідників до традиційних тем є важливою, але недостатньою умовою для того, щоб порушувати питання про початки української школи у студіюванні геноцидів. Настав час шукати нові дослідницькі поля, порушувати нові питання, постійно оновлювати методологічний інструментарій. Також у студіях про геноциди присутній потужний міждисциплінарний компонент, який сприяє їхньому плідному розвитку³⁹. Вдалим прикладом можна назвати дослідження травм /

³⁹ Friedrich St. *Soziologie des Genozids. Überlegungen zu den Konturen einer “Tätergesellschaft”* // *Zeitschrift für Genozidforschung*. 2011.

посттравм та пам'яті⁴⁰. Велика увага приділяється темі меморіалізації. Предметом уваги авторів стають ситуації в Іспанії, Тасманії, Румунії, Сальвадорі тощо. Можна припустити, що у світлі останніх змін в Україні (нового витку публічної уваги до Голодомору; триваючої ідеологічної боротьби зі спадком СРСР, відомої як декомунізація, діями місцевих громад по увічненню місць трагедії Голокосту тощо), українським дослідникам було б чим поділитись із колегами⁴¹.

Останнім часом цікаві дискусії розгортаються навколо можливого прогнозування / запобігання геноцидів. На жаль, подібне обговорення щодо анексованого Криму і долі кримських татар відбуваються без участі представників України. Тоді як американська дослідниця Грета Юлінг опікується цим питанням і пише про присутність “неосталінізму” на півострові⁴².

Несподівані підходи – ще одна можливість по-новому поглянути на, здавалось би, ґрунтовно досліджені теми. Так, Енс-Уве Гюттель порівнює події на американському фронті та нацистські дії у Східній Європі, наголошуючи на існуючій спадкоємності між колоніалізмом поселенців на “дикому Заході”, який призвів до масових убивств корінних народів, та злочинами проти євреїв, ромів та слов'янських народів Східної Європи з боку нацистів⁴³ (див. рис. 3). Ситуації, коли спроби реалізації колоніальних проєктів призводять до етнічних чисток,

Heft 12, 1. S. 8–35; *Wevelsiep Chr.* Globale Fürsorge? Anthropologische, historische und ethische Dimensionen der “Responsibility to Protect” // *Zeitschrift für Genozidforschung*. 2011. Heft 12, 1. S. 97–114.

⁴⁰ *Garsha J.* “Reclamation Road”: A Microhistory of Massacre Memory in Clear Lake, California // *Genocide Studies and Prevention: an International Journal*. 2015. Vol. 9, Issue 2. P. 61–75.

⁴¹ Наприклад, *Гайдаї О.* Кам'яний гість. Київ: К.І.С., 2018.

⁴² Наприклад: *Uehling Gr.* Genocide's Aftermath: Neostalinism in Contemporary Crimea // *Genocide Studies and Prevention: an International Journal*. 2015. Vol. 9, Issue 1. P. 3–17.

⁴³ *Guettel J.-Uw.* The US frontier as rationale for the Nazi east? Settler colonialism and genocide in Nazi-occupied Eastern Europe and the American West // *Journal of Genocide Research*. 2013. Vol. 15, Issue 4. P. 401–419.

присвячено дослідження Геральдієна фон Кюнцля⁴⁴ (див. рис. 1). Останнє видається важливою для українських дослідників тезою у світлі пропонованих постколоніальних інтерпретацій радянського минулого.

Підсумки

Ідея цього есею оберталась навколо одного питання: чи існують студії про геноциди в Україні? Відповідь на нього, з формальної точки зору, є ствердною, адже неможливо заперечити існування інституцій, дослідників, видань. Напевно, на звинувачення українських фахівців з цієї галузі у самоізоляції теж знайдеться чимало контр-аргументів. Значно важче говорити про те, чи є ці студії сформованою дисципліною в українській гуманітаристиці і що вони мають спільного з “Genocide studies” у західній академії. Особливо, якщо проводити цю розмову в площині підходів, методів або макрорівня дослідницьких проблем.

Українські дослідники Голокосту здебільшого зосереджені на фактографічних реконструкціях, не приділяють належної уваги інтерпретаціям та поясненню явищ, розробці теоретичних основ та інструментарію для досліджень у цьому полі. Більшість розвідок й надалі є позитивістськими історіями вузького кола сюжетів – нацистська політика та пропаганда, локальні випадки масових убивств єврейського населення.

Дослідники Голодомору переважно залишаються поза міжнародними дискусіями, не використовують актуальну для студій компаративістику, рішуче оминають критику власного доробку. Такі перспективні для студій сюжети як трагедії кримських татар або ромів існують в Україні тільки завдяки окремим дослідникам.

Головним викликом, звісно ж, є навіть не розширення проблематики, а кардинальна зміна підходів у вітчизняних студіях, врешті, поява концептуальних праць, які могли б визна-

⁴⁴ *Frijtag Drabble Kunzel G.* The Dutch in the Occupied East and the Holocaust // *Yad Vashem Studies*. 2011. Vol. 39. № 2. P. 55–80.

чити орієнтири для нових досліджень геноцидів в Україні. Дивно, що таким зрушенням майже не сприяє видання перекладів досліджень західних авторів. Хоча є винятки, як книги та статті Тімоті Снайдера, переклади яких мають неабияку популярність. Але українські науковці в кращому разі лише констатують існування перекладів досліджень Т. Снайдера, В. Лauer, К. Беркхоффа тощо. Щодо спроб використання підходів, на яких побудовані ці тексти, то це трапляється дуже зрідка, що можливо і пояснює бідність українських тем та відсутність українських авторів у західних академічних виданнях про геноциди.

Artem Kharchenko

Candidate of Sciences (Ph. D.) in History, Associate Professor,
Department of Political History, National Technical University
“Kharkiv Polytechnic Institute”
(Kharkiv, Ukraine), 81archi19@gmail.com

Oleksii Chebotarov

Ph.D. Candidate and Research assistant,
Department of Russian Culture and Society, University of St. Gallen,
Researcher, Center for Urban History of East Central Europe in Lviv
(St. Gallen, Switzerland), ochebotaryov@gmail.com

UNCERTAIN FUTURE OF THE DIFFICULT PAST: LOOKING FOR THE WAYS OF DEVELOPMENT OF GENOCIDE STUDIES IN UKRAINE

The paper focused on the state and perspectives of the Genocide Studies in Ukraine. The authors raise a number of issues about international integration of Ukrainian historical science and the influence of politics on the study of complex/difficult/controversial past. The paper presents a quantitative content analysis of the presence of Ukraine as a research area in core academic journals in Genocide Studies and examine key topics and approaches in this area. The authors draw attention to the instrumentalization of events and phenomena that Genocide studies focused on, which often complicates the work of researchers. The minimal presence of Ukrainian scholars in the thematic periodicals, the marginality of the Holocaust and other circumstances indicated in the text show a low level of development of Genocide Studies in Ukraine. In the paper particular

methodological trajectories and thematic directions for the development of Genocide Studies in Ukraine are proposed.

Key words: *Genocide, scientific community, instrumentalization, scientific periodicals, Holocaust, Holodomor.*

REFERENCES

1. Aktion Reinhardt. (2012). La destruction des Juifs de Pologne 1942–1943. *La Revue d'histoire de la Shoah*, Vol. 97. 1–760. [in French]
2. Altskan, V. (2012). On the Other Side of the River: Dr. Adolf Herschmann and the Zhmerinka Ghetto, 1941–1944. *Holocaust and Genocide Studies*, 26 (1), 2–28. [in English]
3. Antonovych, M. (2013). Holodomor 1932–1933 rokiv v Ukraini iak henotsyd ukrains'koi natsii: sub'iektyvna storona zlochynu. *Iliustratsii*, 6, 5–7. [in Ukrainian]
4. Bauer, Ye. (2007). "Holokost u svitovomu ta ievropejs'komu konteksti". *Problemy istorii Holokostu*, 4, 8–30. [in Ukrainian]
5. Bekirova, G. (2004). *Krymskotatarskaya problema v SSSR (1944–1991)*. Simferopol: Odzhak. [in Russian]
6. Bekirova, G. (2014). "My videli ad na zemle...": k 70-letiyu deportacii krymskotatarskogo naroda. Kiev: Stilos. [in Russian]
7. Berkkhoff, K. (2010). "Poholovnoe unychtozhenye evrejskoho naseleniya": Kholokost v sovetskykh SMY (1941–1945). *Holokost i suchasnist'*. *Studii v Ukraini i sviti*, 1–7, 62–122. [in Ukrainian]
8. Frijtag Drabble Kunzel, G. (2011). The Dutch in the Occupied East and the Holocaust. *Yad Vashem Studies*, 39 (2), 55–80.
9. Garsha, J. (2015). "Reclamation Road": A Microhistory of Massacre Memory in Clear Lake, California. *Genocide Studies and Prevention: an International Journal*, 9 (2), 62–122. [in English]
10. Geissbühler, S. (2015). "He spoke Yiddish like a Jew": Neighbors' Contribution to the Mass Killing of Jews in Northern Bukovina and Bessarabia, July 1941. *Holocaust and Genocide Studies*, 29 (1), 39–56. [in English]
11. Grabowski, J. (2012). Rural Society and the Jews in Hiding: Elders, Night Watches, Firefighters, Hostages and Manhunts. *Yad Vashem Studies*, 40 (1), 1–26. [in English]
12. Grodsky, B. (2012). When two ambiguities collide: the use of genocide in self-determination drives. *Journal of Genocide Research*, 14 (1), 1–27. [in English]

13. Gruner, W. (2011). "The Germans Should Expel the Foreigner Hitler...". Open Protest and Other Forms of Jewish Defiance in Nazi Germany. *Yad Vashem Studies*, 39 (2), 13–40. [in English]

14. Guettel, J.-Uw. (2013). The US frontier as rationale for the Nazi east? Settler colonialism and genocide in Nazi-occupied Eastern Europe and the American West. *Journal of Genocide Research*, 15 (4), 401–419. [in English]

15. Feretti, M. (2013). Yavlyaetsya li Xolokost yadrom transnacional'noj kul'tury v Zapadnoj Evrope? Retrieved from <http://www.urokiistorii.ru/51914> [in Russian]

16. Friedrich, St. (2011). Soziologie des Genozids. Überlegungen zu den Konturen einer "Tätergesellschaft". *Zeitschrift für Genozidforschung*, 12 (1), 8–35. [in German]

17. Hinton, A. (2012). Critical Genocide Studies. *Genocide Studies and Prevention: an International Journal*, 7 (1), 4–15. [in English]

18. Hon, M. (2009). *Henotsydy pershoi polovyny XX stolittia: porivnial'nyj analiz*. Ivano-Frankivsk: Lileia. [in Ukrainian]

19. Hrytsak, Ya. (2011). *Strasti za natsionalizmom: stara istoriia na novyj lad*. Kyiv: Krytyka. [in Ukrainian]

20. Kasianov, H. (2010). *Danse macabre: holod 1932–1933 rokiv u politytsi, masovij svidomosti ta istoriohrafii (1980-ti – pochatok 2000-kh)*. Kyiv: Nash chas. [in Ukrainian]

21. Kozyts'kyj, A. (2012). *Henotsyd ta polityka masovoho vynyschennia tsyvil'noho naseleattia u XX st. (prychyny, osoblyvosti, naslidky)*. L'viv: Litopys. [in Ukrainian]

22. Kul'chyts'kyj, S. (2007). *Holodomor 1932–1933 rr. iak henotsyd: trudnoschi usvidomlennia*. Kyiv: Nash chas. [in Ukrainian]

23. Kul'chyts'kyj, S. (2008). Treba vidmovytsia vid poniattia "ukrainskyj holokost". *Holokost i suchasnist'*. *Studii v Ukraini i sviti*, 1–3, 88–98. [in Ukrainian]

24. Laue'r, V. (2007). "Operezhayushhee podchinenie" i osushhestvlenie nacistami Xolokosta v Ukraine: vzaimodejstvie central'nyx i mestnyx vlastej v general'nom okruge Zhitomir (1941–1944). *Problemi istorii Golokostu*, 4, 31–60. [in Russian]

25. Miksman, D. (2005) *Istoriografiya katastrofy. Evrejskij vzglyad. Konceptualizaciya, terminologiya, podxody i fundamental'nye voprosy*. Dnepropetrovsk: Tkuma. [in Russian]

26. Mykhal'chuk, R. & Lutsenko, M. (2012). Zhurnal "Ukrains'kyj Khliborob" ta kontsept "zhydo-bol'shevyzmu" na joho storinkakh u rivnens'kyj period vydannia (sichen'–zhovten' 1942 roku). *Holokost i suchasnist'*. *Studii v Ukraini i sviti*, 1 (11), 34–77. [in Ukrainian]

27. Mytsyk, Yu. (Ed.). (2003). *Ukrains'kyj holokost. 1932–1933: Svidchennia tykh, khto vyzhyv*. Kyiv: Vyd. Dim "Kyievo-Mohylians'ka akademiia". [in Ukrainian]
28. Nazarova, K. (2013). Formuvannia kontseptsii holodu-henotsydu v intelektual'nij kul'turi ukrains'koi diaspory (1960–1980-kh rr.). *Naukovi vyklady. Istoriiia Ukrainy*, 2, 39–44. [in Ukrainian]
29. Neander, J. (2011). Obraz Aushvitsa v politytsi istorii. *Holokost i suchasnist'*. *Studii v Ukraini i sviti*, 1 (9), 54–84. [in Ukrainian]
30. Nielsen, Ch. (2013). Surmounting the myopic focus on genocide: the case of the war in Bosnia and Herzegovina. *Journal of Genocide Research*, 15 (1), 21–39. [in English]
31. Patryliak, I. (2012). *Peremoha abo smert'. Ukrains'kyj vyzvol'nyj rukh, 1939–1960-ti roky*. Kyiv: Nash Format. [in Ukrainian]
32. Popa, I. (2015). Sanctuary from the Holocaust? Roman Catholic Conversion of Jews in Bucharest, Romania, 1942. *Holocaust and Genocide Studies*, 29 (1), 39–56. [in English]
33. Portnov, A. (2009). *Mizh "Tsentral'noiu Yevropiou" ta "Russkym myrom"*. Kyiv: NISD. [in Ukrainian]
34. Portnov, A. (2009). Pershyj ukrains'kyj posibnyk z istorii henotsydiv. *Holokost i suchasnist'*. *Studii v Ukraini i sviti*, 2 (6), 218–221. [in Ukrainian]
35. Radchenko, Yu. (2013). Accomplices to Extermination: Municipal Government and the Holocaust in Kharkiv, 1941–1942. *Holocaust and Genocide Studies*, 27 (3), 443–463. [in English]
36. Radchenko, Yu. (2012). Instrumentalizatsiia istorii Holokostu v suchasnij Ukraini. Case Study odnogo navchal'noho posibnyka. *Holokost i suchasnist'*. *Studii v Ukraini i sviti*, 1 (11), 171–191. [in Ukrainian]
37. Radchenko, Yu. (2013). "We Emptied our Magazines into Them": The Ukrainian Auxiliary Police and the Holocaust in Generalbezirk Charkow, 1941–1943. *Yad Vashem Studies*, 41 (1), 63–98. [in English]
38. Riuzen, J. (2010). *Novi shliakhy istorychnoho myslennia*. L'viv: Litopys. [in Ukrainian]
39. Serbyn, R. (2008). Osmyslennia Holodomoru u svitli konventsii OON pro henotsyd. *Arkhivy Ukrainy*, 3–4, 63–74. [in Ukrainian]
40. Shaw, M. (2007). *What is Genocide?* Cambridge: Polity Press. [in English]
41. Snyder, T. (2015). *Black Earth. The Holocaust as History and Warning*. New-York: Tim Duggan Books. [in English]
42. Snyder T. (2003). The Causes of Ukrainian-Polish Ethnic Cleansing, 1943. *Past and Present*, 179, 197–234. [in English]

43. Stryiek, T. (2015). *Nevlovni katehorii: narysy pro humanitarystyku, istoriiu i polityku v suchasnykh Ukraini, Pol'schi ta Rosii*. Kyiv: Nika-Tsentr. [in Ukrainian]
44. Tsarynnyk, M. (2015). Zolochiv movchyt'. *Krytyka*, 10 (96), 14–17. [in Ukrainian]
45. Tyaglyy, M. (2009). Were the "Chingene" Victims of the Holocaust? The Nazi policy toward the Crimean Roma. *Holocaust and Genocide Studies*, 23 (1), 26–53. [in English]
46. Tyaglyy, M. (2013). Nazi Occupation Policies and the Mass Murder of the Roma in Ukraine. *The Nazi Genocide of the Roma. Reassessment and Commemoration*, 120–152. New-York, Oxford: Berghahn. [in English]
47. Uehling, Gr. (2015). Genocide's Aftermath: Neostalinism in Contemporary Crimea. *Genocide Studies and Prevention: an International Journal*, 9 (1), 3–17. [in English]
48. V'iatrovych, V. (2006). *Stavlennia OUN do ievreiv: formuvannia pozytsii na tli katastrofy*. L'viv: "Ms". [in Ukrainian]
49. Vynokurova, F. (2010). Dolia bukovyns'kykh ievreiv u hetto j taborakh Transnistrii v period 1941–1944 rr. *Holokost i suchasnist'*. *Studii v Ukraini i sviti*, 2 (8), 9–17. [in Ukrainian]
50. Weiss-Wendt, A. & Üngör, Um. (2011). Collaboration in Genocide: The Ottoman Empire 1915–1916, the German-Occupied Baltic 1941–1944, and Rwanda 1994. *Holocaust and Genocide Studies*, 25 (3), 404–437. [in English]
51. Wevelsiep, Chr. (2011). Globale Fürsorge? Anthropologische, historische und ethische Dimensionen der "Responsibility to Protect". *Zeitschrift für Genozidforschung*, 2 (1), 97–114. [in German]